

Вера Б. Берак¹
Универзитет у Бањој Луци
Филолошки факултет
Катедра за србистику

ОРТОГРАФСКЕ ОСОБИНЕ ЗАПИСА И НАТПИСА СИЛОАНОВОГ ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉА

Апстракт: У овом раду представљени су резултати ортографских особина четири записа и једног натписа са окова књиге Силоановог четворојеванђеља, српскословенског рукописа датованог на крај 14. вијека, а који припада Музеју Старе цркве у Сарајеву. Записи на страницама рукописа и један натпис на окову књиге настали су у различито вријеме (15, 17. и 18. вијек), на различитим мјестима и у вези с различитим личностима. Истраживање је показало да осликавају постресавске ортографске особине, али и чувају нека рашка, односно ресавска обиљежја.

Кључне ријечи: *записи, натпис, Силоаново четворојеванђеље, ортографија.*

1. Увод²

Српскословенску епоху, као што је познато, обиљежило је постојање неколико ортографских школа (босанко-хумске/зетско-хумске, рашке и ресавске) и присуство диглосије. Особине различитих ортографских школа у споменицима могле су бити присутне у већој или мањој мјери, а постресавски период доноси преплитање рашких и ресавских ортографских особина. Овим истраживањем обухваћени су записи и један натпис Силоановог четворојеванђеља (14. вијек), који су настали у распону од 15. до 18. вијека, па са ортографског становишта пружају могућност праћења ортографских специфичности у дужем периоду и одразе постресавских правописних особина.

¹ vera.berak@ffl.unibl.org

² Рад представља допуњени и проширени дио једног поглавља докторске дисертације под називом *Палеографске и језичке особине Силоановог четворојеванђеља (14. вијек)*, одбрањене у септембру 2022. г. под дјевојачким презименом Чолаковић.

2. Осврт на рукопис, записе и натпис

Рукопис написан уставном ћирилицом и српскословенским језиком *Силоаново четворојеванђеље* (СЧ) с краја 14. вијека власништво је Музеја Старе цркве посвећене Светим арханђелима Михаилу и Гаврилу на Башчаршији у Сарајеву. Рукопис се води под бројем 2 старијег инвентара и 218 млађег из 1949. г. (Момировић 1981:р.100; Мошин–Тралијћ 1959:рр.65;67; Берак 2023). Данас се чува на двије локације – један дио рукописа у Музеју Старе цркве, а други дио с оковом у Музеју Дабробосанске митрополије у манастиру Добрун. На страницама рукописа сачувана су четири записа,³ а на леђној страни окова искован је један натпис (в. Момировић 1981, Мирковић 1936, Берак 2023, Стојановић 1902:рр.471–472, запис 2041, Стојановић 1903:рр.64–65, запис 2440; рр.438–439, запис 4400; 444, запис 4442).

Записе обиљежавамо бројевима према хронолошком мјесту у рукопису у сврху прегледности приликом изношења резултата овог истраживања. Први запис (запис 1) са листа 16 јесте запис Срба из Ђура у 17. вијеку, тачније 1697. године из времена јеромонаха Јова Крушедолца у српској православној цркви у Ђуру (в. Момировић 1981:рр.101–105; Берак 2023:рр.47–64; Мошин–Тралијћ 1959:рр.67–68; Мирковић 1936:рр.21–22). Други запис (запис 2) исписан је на дну листова од 2а до 13а, а остављају га Срби из Сарајева 1725. године као свједочанство да су епитропи сарајевске цркве са хаџи Дамјаном Арнаутовићем откупили ово јеванђеље и приложили га Старој цркви (в. Момировић 1981, Берак 2023, Мирковић 1936). Трећи запис (запис 3) написан је на листу 3116 крајем 17. вијека и потиче од темишварског митрополита Јосифа, а четврти запис (запис 4) премда је старији, тј. из 15. вијека, исписан је на истом листу испод трећег записа, и у њему се помиње први власник овог рукописа митрополит Силоан. Искован на траци која опасава леђни оков књиге, натпис доноси податке о занатлијама (ћурчијама) са Лазом Ивановићем који 8. маја 1693. године окивају књигу и прилажу је Старој цркви.

Као што се из записа и натписа сазнаје, најстарији се везује за митрополита Силоана и јужне дијелове Србије (уп. Момировић 1981:рр.101–103), запис 1 из 17. вијека за Србе из Ђура (Јанок) и јеромонаха Јова Крушедолца, запис 3 из 17. вијека за темишварског митрополита Јосифа, а натпис са окова и запис из 18. вијека за православне Србе из Сарајева. Дакле, записи су трагови из

³О садржају записа из којих се сазнаје о необичном кретању овог рукописног четворојеванђеља, као и о личностима које су заслужне за његово очување до савременог доба и прилагање Старој цркви, писано је у раду В. Берак (2023), П. Момировић (1981) и Л. Мирковић (1936), а о особинама писма у раду В. Берак (2025).

дужег периода српскословенске епохе и са ширег српског језичког простора. У самим записима нема података о писарима и њиховој провенијенцији.

3. Ортографске особине записа и натписа Силоановог четворојеванђеља

У записима и натпису из СЧ истраживана су ортографска обиљежја уз компарирање са другим проученим писаним споменицима српскословенског периода,⁴ који су што је више могуће међусобно блиски једни другима по критеријуму времена настанка. Прво се износе резултати истраживања за запис 4 као најстарији, потом за записе 1, 3 и натпис са окова књиге будући да су из истог 17. вијека, те на крају за најмлађи запис 2. Преглед фонема и њихових графемских реализација те специфичних графема наведен је у *Табели* која слиједи.

*Табела. Преглед фонема и графемских реализација у
записима и натпису из СЧ*

	Запис 4 (15. вијек)	Запис 1 (17. вијек, 1697. г.)	Запис 3 (17. вијек)	Натпис (17. вијек, 1693. г.)	Запис 2 (18. вијек, 1725. г.)
/ja/ иницијална позиција	-	-	-	-	<ia>
иза вокала	<ia>	<ia> <aa> <oia>	<ia> <aa>	<na>	<Hia> <ia> <ia> <Hia> <oia> <ia>

⁴ Овом приликом СЧ поредили смо са следећим споменицима: Теодосијево Житије Светог Саве у препису монаха Марка из XIV вијека – скраћено Житије (в. Драгин 2007), Савино Житије Св. Симеона из 1619. г. – скраћено Житије 2 (в. Јерковић 1974), Српска Александрида, Академијин рукопис (бр. 352) – скраћено Александрида (в. Јерковић 1983), Путопис Поклоњеније гробу Господњу (1734) Андреја Петковића – скраћено Поклоњеније (в. Јовић 2017), Хиландарски медицински кодекс – скраћено ХМК (в. Јовић 2011), сарајевски препис Чуда пресвете Богородице написан 1715. г. у Сарајеву – скраћено ЧПБ (в. Грковић Мејџор 2021), Хронике Ђорђа Бранковића – скраћено Хронике (в. Грицкат 1970), повеље и писма Српске деспотовине – скраћено ПСД (в. Поломац 2016).

/je/ иницијална позиција	<е> <е>	<јѐ> <е>	<е> <е>	<е>	<јѐ> <е> <е>
	<оѐ>	<јѐ> <јѐ> <оѐ> <ојѐ>	<јѐ> <јѐ> <јѐ> <јѐ> <оѐ>	<јѐ> <оѐ> <аѐ>	<јѐ> <е> <еѐ> <нѐ> <нѐ> <јѐ> <ыјѐ> <нѐ> <аѐ> <оѐ>
/ју/ иницијална позиција иза вокала	-	-	-	-	-
	-	<ајю> <јјю> <ојю> <сјю>	<јјю> <ојю>	<ојю> <сјю>	<јјю> <нјю> <сјю>
/jo/	-	<јω>	<јω>	-	<јω>
<ъ>	+	+	+	-	-
<ь>	+	+	+	+	+
Пајерак <'>	-	+	+	-	+
/љ/	-	<лн>	-	-	<лјѐ>
/њ/	<нјѐ>	<нн>	-	-	<нјѐ>, <нн>, <нѐ>
/ћ/	<кјѐ>	-	-	<ћ>	<ћ>, <кћ> <ч>
/ђ/	-	<к>, <гѐ>	-	-	<гѐ>

/ц/	-	-	-	-	<ц>
<ы>	+	-	+	+	+
Ижица <ѣ>	+	+	+	-	+
/о/	<о>, <ѡ>	<о>, <ѡ>	<о>, <ѡ>	<о>, <ѡ>	<о>, <ѡ>
/у/	<ѹ>, <ѹ>	<Ѹ>, <ѹ>	<Ѹ>, <ѹ>	<Ѹ>	<Ѹ>, <ѹ>
<ѣ>	+	-	+	-	-

3.1. Писање гласовне вриједности /ја/

У записима и натпису гласовна вриједност /ja/ обиљежава се у иницијалној позицији лигатуром <ѡ>⁵, а у интервокалској позицији на више начина: према рашком правопису групама <ѡа>, <ѡѡ> и <ѡѡа>, затим према ресавском правопису групама <ѡа> и <ѡѡ>, те комбинацијом обје правописне школе групама <ѡѡа> и <ѡа>. (В. Табелу).

Примјери са иницијалном секвенцом /ja/ посвједочени су само у најмањем запису из 18. в. (запис 2), док у другим записима није било лексема с овом почетном секвенцом. Само у запису 2, секвенца /ja/ присутна је у позицији иза редуваног /и/, обиљеженог графемском групом <ѣ>.

Запис 4. Сви примјери су са гласовном вриједношћу /ија/, обиљеженом у складу с ресавским правописом графемама <іа>, од којих је један примјер за финалну позицију – Гѣωгіа, а два су за медијалну позицију – Нліак, Нліака.

Запис 1. Гласовна вриједност /ија/ обиљежена је према ресавском правопису графемама <ѿа> у једном примјеру христѿанн, а група /ја/ обиљежена је без лигатуре у једном примјеру Николоа, те гласовна група /оја/ према рашком правопису у примјеру настоѿанїѿь.

Запис 3. Гласовна вриједност /ија/ обиљежава се досљедно према ресавском правопису графемама <i̋a> у два примјера – вѣспомнѣнi̋a, спасѣнi̋a, а такође и група /aja/ помоћу <aa> у примјеру Николѣа.

⁵ Лигатуру «и» у иницијалној позицији ‘потврђују и други досад испитани споменици рашког и ресавског периода’ (Драгин 2007:р.13). Обиљежје је рукописџ као што су: Житије (Драгин 2007:р.13), Житије 2 (Јерковић 1974:р.104), Александрида (Јерковић 1983:р.16), у домаћим ријечима у ХМК (Јовић 2011:р.68), Поклоњеније (Јовић 2017:pp.23–24), ЧПБ (Грковић Мејдор 2021:р.291).

Из наведених примјера запажа се заступљенија употреба ресавског правописа, али и присуство рашког, те мијешање оба,⁶ при чему је у овој категорији досљедан ресавски модел у записима 4 и 3, док се особине рашког и мијешаног правописа запажају у записима 1 и 2, као и натпису.

Запис 1. Иницијална секвенца /је/ двојако је обиљежена, помоћу <ѣ> и <е>: ѣ (ѣст), еднв. Иницијална група /ије/ реализована је према ресавском правопису у примјеру <ѣ>: ѣромл. Поствокалска позиција гласовне вриједности /је/ потврђена је у групама /оје/ и /ије/, а реализована према ресавском правопису, у примјерима: бѣжав'ное, настоа'ниѣмь, тетроі'евѣліѣ, сіѣ. На споју сложенице јављају се графеме <оиѣ> у примјеру тетроі'евѣліѣ. Према читању⁷ Љ. Стојановића исти

⁷ О корекцијама читања записа в. у раду В. Берак (2023).

примјер забиљежен је у складу са рашким правописом: тетронѣгагелїѣ (Стојановић 1902:р.471, запис 2041).

Запис 3. У иницијалној позицији потврђена су три примјера обиљежена графемама <ѣ> и <ѣ>: ѣ ѣ (же ест), ѣ (его), затим иницијална група /ије/ забиљежена помоћу <іѣ>: іѣіѣ [према Љ. Стојановићу Ћирић, 1903:pp.438, запис 4400], затим група /ије/ забиљежена графемама <їѣ> у примјеру ѣїѣн, <іѣ> у примјеру іѣіѣіѣ, те <іѣ> у примјеру сіѣ. Група /оје/ обиљежена је графемама <оѣ> у примјеру сїѣннѣ.

Натпис. У иницијалној позицији посвједочен је само примјер еџ, а у поство-
калској позицији, у групама /ије/, /оје/ и /аје/ обиљежених графемама <іе>, <ое> и <ае>, посвједочени су сљедећи примјери: благовєстїє, сїє, стое* (светоє), сараєє(с)кю.

Запис 2. Примјери за иницијалну позицију означену помоћу лигатуре <ѣ> и графема <є> и <ё> јесу сљедећи: ѡ҃тѣ (3а), єже (2б), еше єдн'х (6б). Иницијална група /ије/ потврђена је двапут у примјеру *јеванђелије* што је обиљажено графемама <іє> и <ё>: іѢвѣлне (2а) и ёвѣлне (6б) [према Љ. Стојановићу іѢвѣлне, 1903:р.64, запис 2440]. Примјери за поствокалску позицију су: /еје/ бивъшее (2 пута: на 2а и 3б), /ије/, што је обиљажено на више начина графемама <ие>, <не>, <їе>: њне (2а), сне (2 пута: на 2б и 6б), іѢвѣлне (2а), пронзволкѣніѥ (4б), сараекѣнкѣ (6а), настоianіємь (5а) [према Љ. Стојановићу настоianіємь, 1903:р.64, запис 2440], затим графеом *јери* и графемама <іє>: стѣне (2б) [према Љ. Стојановићу светње, 1903:р.64, запис 2440], те још једном стѣне (7б) [према Љ. Стојановићу светње, 1903:р.64, запис 2440]. Гласовна вриједност /aje/: сараеве (3а), сараевѣко̑ (3а), сараевѣнкѣ (6а), сараевѣнкую (8б), /oje/: стое (2 пута: на 2а и 6б). Код сложенице на споју префикса и коријена написане су графеме <не> у једном примјеру: архнепійкупа (11а).

Из наведеног прегледа запажа се да се лигатура <ѣ> у иницијалној позицији јавља у записима 1 и 2, али напореда, према обиљежјима оба правописна модела, са графемама <ѣ> и <ѣ>⁹, које су уједно једина графемска рјешења у осталим записима и натпису, док у поствокалској позицији доминира ресавски

⁸ Скраћеница стђе написана је без титле.

⁹ Оба правописна модела забиљежена су у ПСД (Пломац 2016:pp.93–96), ХМК (Јовић 2011:р.69), Александриди (Јерковић 1983:pp.18–20), за разлику од Житија гдје је лигатура доминантна (Драгин 2007:р.17), док је уопште нема у Поклоњенију (Јовић 2917:pp.23–24), а у ЧПБ је уобичајена употреба широког *ѣ* и малог *ѓ*, али се лигатура пише само са надредним *ѣ* (Грковић Мејдор 2021:р.291).

3.3. Писање гласовне вриједности /jy/

У запису 4 нема примјера за секвенцу /ју/. У запису 1 највише је потврда у позицији иза вокала, а то су: /ају/ обиљежено с <аю>, /ију/ обиљежено с <ѣю>, /оју/ обиљежено с <ою>, /ују/ обиљежено графемама <ю> у следећим примјерима: прѣбнѣающѣ, прочѣтающѣ, свѣршающѣ, кѣтѣю, цѣною, кѣрскѣю. Примјери из записа 3 су: завѣстѣю сотонною. У натпису су посвједочени следећи примјери: съ дръжнною, сараѣв(с)кѣю. Примјери из записа 2 су: кѣтѣю (7а), помощню (46) [према ђ. Стојановићу помошѣю, 1903:р.64, запис 2440], Мелетню (126), сараѣвѣкѣю (86). Писање лигатуре <ю> иза сугласника <т> посвједочено је у запису 3 – чѣтѣтворѣца.

3.4. Писање гласовне вриједности /jo/

Јавља се само у иницијалној позицији антропонима и обиљежава графемом <І>, односно њеним алогографима, и ометом: <Іо>/<Іѡ>/<Іѡ>. ¹¹ Сви примјери су: запис 1 – Іѡквѡ Кръшѡдолѡѡ; запис 3 – Іѡснѡѡ; запис 2 – Іѡан'новнѡѡ (116) [према Љ. Стојановићу Іѡанновнѡѡ, 1903:р.65, запис 2440].

3.5. Фонема /j/ у појединачним случајевима

Фонема /j/ обиљежава се графемом <н>. Гласовна вриједност /ај/ обиљежена је графемама <ан> у натпису у два примјера: *мансторн*, *м(џ)ца мана*. У финалној позицији иза вокала посвједочени су следећи примјери: запис 3

¹⁰ У односу на писане споменике с којима је вршено поређење уочавају се сличности, али и разлике. За разлику од записа у СЧ, у ПСД једим дијелом присутна је лигатура (Поломац 2016:pp.95–101), која се такође поред широког *e* користи у Житију (Драгин 2007:pp.18–20). Александрида унеколико познаје и лигатуру у позицији иза вокала, а као и у записима СЧ употребљавају се оба типа графеме *e* (в. Јерковић 1983:pp.20–21). У Житију 2 лигатура је ријетка (Јерковић 1974:р.105).

¹¹ У иницијалној позицији у ономастичким категоријама јавља се <ѿ> у Житију, премда су потврђене и друге позиције те коришћена друга графемска рјешења (в. Драгин 2007:pp.26–27) која у записима СЧ нису забиљежена.

у примјеру б₁ѣ₁ѣ₂; запис 4 у примјеру свон, мон.¹² Секвенца /eј/ у медијалној позицији евидентирана је у запису 2 у примјеру б₁ла₁ѣ₁ѣ₂н₂ш₂м₂ (106).

3.6. Обиљежавање групе /ији/ и дугог /и/

Гласовна вриједност /ији/ обиљежена је графемама <и>, а двије потврде су из записа 2: прѣтѣиѣни (4а) [према Љ. Стојановићу прѣтѣиѣни, 1903:р64, запис 2440], вѣиѣиѣ (4б) [према Љ. Стојановићу вѣиѣиѣ, 1903:р.64, запис 2440]. Разлика између оригинала и биљежења Љ. Стојановића је у избору друге морфолошке варијанте у основи исте графеме.

У номинативу јединине придијева одређеног вида дуго /и/ биљежи се према рашком правопису графемама <ын>, али и према ресавском <ѣн>, као у примјерима: запис 3 – смѣрѣнѣн, ѡѣнѣарѣскѣн, свѣтѣн Никола; запис 4 – сѣн, ѡѡѣн Иліак. Старији модел је унеколико фреквентнији, према ограниченом броју примјера које имамо, а исти однос фреквентније употребе <ын> у односу на <ѣн> у овој категорији имамо у Житију (в. Драгин 2007:р.23).

Замјеница Ћњ [према Љ. Стојановићу ЋњЉ, 1903:р.444, запис 4442] у запису 4 забиљежена је необично комбинацијом <њ> у односу на ресавски модел сњ како се среће нпр. у Александриди (в. Јерковић 1983:р.22).

У сложеној замјеничко-придјевској промјени јавља се ресавски модел обиљежавања графемама <ӓ̋>, али су примјери забиљежени само у запису 3 – мнѡгѣ̋ мннѡвѣ̋шѣ̋.

Генитив множине на мјесту етимолошка два *и* потврђен је са једним, што је обиљежено графемом <Н>: запис 3 – нѣкоѣ, нѣпообнѣ.

Писање два *и* без етимолошког и фонолошког оправдања јавља се у 1. л. јединице аориста у запису 3 у примјеру: *исквѣиѣ*^х,¹³ премда се јавља у истом запису и регуларно писање, као у примјеру *исправѣ*^х.

3.7. Обилежаване фонеме /и/ и статус графеме *ижице* <v>

Фонема /и/ примарно се обиљежава графемом осмерачко *и* <и>, а примјере није потребно наводити. Само у запису 4 и натпису јавља се графема <і> за обиљежавање /и/ изван горе описаних категорија у вези с фонемом /ј/.

¹² На исти начин обиљежена је гласовна вриједност /aj/, као и фонема /j/ у финалној позицији иза вокала у Поклоњенију (в. Јовић 2017:р.23).

¹³ Према је овај примјер усамљен у записима СЧ, није необична појава у неким нашим споменцима, нпр. у Александриди (в. Јерковић 1983:р.22), а среће се и у аористу 3. л. јд. у Житију (в. Драгин 2007:р.25).

Примјер из записа 4 је ѿ сілоана [према Љ. Стојановићу Ѕилоана, 1903:р.444, запис 4442], а из натписа архістратигъ.

Графема *ижица* <v> у примјерима из записа СЧ има уобичајене гласовне вриједности /и/ и /в/. У гласовној вриједности /и/ потврђена су два примјера: запис 1 – ктѣторъ, запис 4 Никѣф(...) ¹⁴ [према Љ. Стојановићу Никѣфоръ, 1903:р.444, запис 4442]. Гласовна вриједност /в/ ограничена је на једну лексему: ¹⁵ запис 1 – тетроеѣѣліе, запис 2 – іеѣлане, запис 3 – іеѣліе, запис 4 – тетроеѣѣла. У тексту натписа нема *ижице*.

Фонема /и/ обиљежава се и помоћу графеме *јери* (в. т. 3.10).

3.8. Обиљежавање фонеме /о/

Фонема /о/ обиљежава се графемама <o> и <ω> у свим записима.

Код записа 4 *омега* се јавља у приједлогу ѿтъ и иницијалној позицији: ѿ ѿххаго Нліака, ѿ сілоана, ѿ мон, ѿвць, ѿпѣ, ѿнести, а у медијалној позицији у примјеру: Гѿргіа.

Запис 1. Иницијална позиција: ѿврѣтосмо, ѿ рожства, ѿквпїмо, ѿцѣ. Медијална позиција: ѿввѣ, фѿннта, оковатѣ срѣбрѿ.

Запис 3. Иницијална позиција: ѿковѣ, ѿннмї, ѿ сїеннѣ. Медијална позиција: мнѿгїѣ, їѿснфѣ, нзѿѿврѣтѣ. Правописна норма стабилнија је код приједлога ѿтъ, као и ријечи с префиксом ѿт-, те антропонима с почетним ѿ-.

У натпису *омега* јавља се двапут, на почетку ријечи и код приједлога ѿ, што показује одређену позициону условљеност према традиционалном правопису: ѿковашѣ, ѿ теѣернѣ.

Запис 2. Иницијална позиција: ѿ Немцаѣ (36), ѿквпїмо (6а), ѿ хрїтъа нь (6б), ѿ сазданїа (9а), ѿ написаннѣ (9б), ѿктѣ. (13а). Медијална позиција: новонзѣрѣнѿѿ (10б), їѿанновнѣѣ (11б), вѣсѣѿсїеннѣомѣѣ (12а), Поред наставка ¹⁶ -ѿм пише се и -ѿм у примјерима пекѣкѣ патріархѣ (11а) и срѣбѣкомѣ гнѣ ѡрсеннѣ (11б). Финална позиција: продатѿ (36). Из наведених примјера из записа 2 може се закључити да се приједлог ѿ досљедно пише са *омега*, као и иницијална група код антропонима ѿ-, затим да је употреба графеме *омега* присутна у

¹⁴ Није читљиво пуно име због оштећења листа.

¹⁵ *Ижица* у гласовној вриједности /в/ у ријечи *јеванђеље* јавља се нпр. и у Цветном триоду из 16. в. (в. Јерковић 1968:р.85).

¹⁶ Бавећи се ортографијом Цветног триода из 16. в., В. Јерковић наводи да је доста примјера са наставком -ѿм, али у дативу и инструменталу именица, што илауструје примјерима (1968:р.86), док не помиње облике приједвске промјене у дативу с истим наставком које смо пронашли у запису 2 из 18. вијека.

иницијалној, медијалној позицији, те падежним наставцима, али и напоредна са графемом <ø>.

3.9. Обилежавање фонеме /y/

Изван раније описаних случајева обиљежавања фонеме /y/ у споју са /j/, вокал /y/ се обиљежава вертикалном лигатуром <8>, диграмом <0ʏ>, те по изузетку лигатуром <ю>.

У запису 4 равноправно се користе обје могућности без позиционе условљености, односно неког критеријума у одабиру графеме,¹⁷ што илуструјемо примјерима: *доуховннкъ*, *Сѣхаго* *Нлііака*, *Сѣхѣн* *Нлііак*.

У записима 1 и 2 примарно се користи <8>, док је диграм <0у> ограничене употребе. У запису 1 диграм се јавља двапут код приједлога у, док се у осталим случајевима употребљава <8>: 0у ѣ808, 0у р8кѣ нѣмачкѣ, ѣн8. У запису 2 диграм <0у> јавља се само двапут код приједлога у примјеру 0у ѣнокъ (4а) и у иницијалној позицији код митрополитовог презимена 0уднѣнѣнѣковнѣ (12б–13а), док су сви остали случајеви са <8>, а издвајамо илустративно примјере: Ѧрнаговнѣнѣ (5б), мѣтннка Трнѣна (7а), славѣвскѣна (8б).

У запису 3 уобичајена је употреба <8>, а издајамо илустративно примјер на ђѣѣ љиѣ8, затим примјер у коме је вокал /y/ обиљежен лигатуром <y> иза предњонепчаног сугласника ѡѣтворѣа Њиколаа, те напомену да је Љ. Стојановић скраћену ријеч дѣѣвѣнаго написао као пуну доѣѣвѣнаго (1903:р.438, запис 4400) са диграмом <oѣ> који не представља начин обиљежавања вокала /y/ у овом запису написаном брзописом.

Приликом ispisivanja natpisa koristila se grafema <8>¹⁸ za obilježavanje /y/ kao što se ilustruje primjerima: *88фета 88гичнаго*.

3.10. Статус графеме *jeri* <ы>

Графема *јери* пише се у натпису и свим записима, изузев записа 1, али се напоређо јавља вокал /и/ на стимолошком мјесту некадашњег вокала *тврдо и*.

У запису 4 два су примјера правилног писања <ы>, а то су: ѣтын и монастырь, те један са <ї> на мјесту <ы>: ѣоуѣн Нліак.

¹⁷ У Александриди нема одређеног критеријума приликом избора између диграма <οϣ> и лигатуре <8> (в. Јерковић 1983:р.59).

¹⁸ У Поклоњенију је такође једини начин биљежења вокала /у/ (в. Јовић 2017:р.21).

Запис 1 нема графему *јери*, а потврђена су два примјера у којима на мјесту етимолошког <ы> пише <н>: *вѣлнѣнѣмъ, слѣшешиѣмъ*.

Запис 3. Правилна употреба посвједочена је у два примјера: *ѡѣмѣварскыи* и *свѣтын*. Замјена вокалом /и/ написаним графемама <ѣ> и <н> забиљежена је у примјерима замјеничко-придјевске промјене: И. мн. *цнѡгѣиѣ*, Г. мн. *нѣкоѣ* *нѣпѡбѡиѣ*, Н. јд. м. р. *смѣренѣиѣ*.

Текст натписа има два примјера, од којих први представља примјер правилне употребе <ы> у Г. мн. замјеничко-придјевске промјене *храмъ стѣхъ архѣстратиѣ*, а други писање <н> умјесто <ы> код глагола *вѣстѣ*.

Најмлађи запис 2 карактерише колебање у употреби графеме *јери*, чак у истим категоријама, због очигледног писаревог губитка осјећаја за етимолошку позицију некадашњег *тврдог и*, чак и у препознатљивом коријену глагола *бити* (бѣти). Правилна употреба <ы> забиљежена је у Г. мн. м. р. сложене придјевске промјене у примјерима *стѣхъ архѣстратиѣ* (2б), *стѣхъ архѣстратиѣ* (4б–5а), али ако се придјев завршава на /к/ пише се <н> као у примјеру *цнѡтѣиѣ* (6б). Напоредно писање <ы> и <н> јавља се у Г. јд. ж. р. сложене придјевске промјене у два примјера: *снѣ стѣиѣ црѣквиѣ* (2б), *стѣиѣ цвѣтѣниѣ* (7б–8а). Остали примјери свједоче о писању <н> на мјесту <ы>: И. мн. м. р. сложене придјевске промјене *цнѡтѣиѣ* (4а), *црѣквиѣниѣ* (6а), облици глагола *бити* – *вѣиѣ* (2а), *вѣиѣ* (3б), *вѣиѣ* (10б), лична замјеница *цн* (5б), прилог *пакѣиѣ*.

Изложени примјери показују да се одржава употреба графеме <ы>, чему се тежило у ресавској правописној школи,¹⁹ али да је њена употреба недоследна и колебаљива. Ширење <ы> на неетимолошке позиције на рачун /и/ није обиљежје записа и натписа СЧ иако је присутно у неким споменицима.²⁰

3.11. Писање графема *дебело/танко јер*

Писање јерова особина је српскословенских рукописа јер до 'краја редакцијске писмености наша правописна норма остаје етимолошка' (Јерковић 1983:р.30) и јерови се пишу и у слабом и јаком положају. Записи СЧ имају у свом графемском систему обје графеме *јер* <ѣ, ѣ>, изузев записа 2 и натписа код којих нема графеме *дебело јер*. Обиљежавање слабог полугласника као и његово необиљежавање напореда се јављају у свим записима, како у финал-

¹⁹ 'Ресавска школа је покушала да спроведе правилно писање ѣ и ѣи, што није постигла у потпуности' (Јерковић 1983:р.25).

²⁰ Као у Александриди (Јерковић 1983:р.27), у Житију (Драгин 2007:р.41), у ХМК (Јовић 2011:р.51), те Цветном триоду из 16. в. (Јерковић 1968:р.94).

ној тако и у медијалној позицији. На мјесту полугласника јавља се пајерак у записима 1, 2 и 3.

Запис 4. Примјери за *танко јер*: а) финална позиција: тетрѡѣѢѤ, азѢ, ѧѢовннкѢ, ѡвѢцѢ, доуѢкатѢ, моноѢстырьѢ, еѢтъ, проѢклѢтъ, аднѢнь, б) медијална позиција: Ѣън (!). Једнојеровни систем нарушен је само једним примјером са графемом *дебело јер*: вѢ. Необиљежавање полугласника: а) финална позиција: вѢ, на крају реда с натписаним сугласником /х/ у три примјера нскоупѢѢ, ѡпѢѢ, постаѢвъѢ, б) медијална позиција: тѢко, ѡвѢцѢ, на споју префикса и коријена ријечи у примјерима ѡѢнѢстнѢ, ѡпѢѢ. Пајерак није потврђен у овом запису.

Запис 1. Примјери за *танко јер*: а) финална позиција: вѣ (2 пута), настоѣ, нѣмѣ, ктѣторѣ, рабѣ, шнтерѣ, црковѣ, помѣнѣ, велнкнѣ, б) медијална позиција: вѣскомѣ, чрѣта. Примјери за *дебело јер*: а) финална позиција: вѣ (2 пута), сѣ, б) на споју префикса и коријена ријечи у примјеру свѣршающѣ. Необиљежавање полугласника: а) финална позиција: уз приједлог сѣ у примјеру ш ннѣ, иза натписаног сугласника нѣ, грѣшнѣ, трѣдѣ [према Љ. Стојановићу трѣдомѣ, 1902:р.471, запис 2041], срѣврѣ, хрѣ, нѣ, вѣдѣ, б) медијална позиција: ѡкѣпнѣмо, крѣшѣдолѣцѣ, црковѣ. Пајерак: бѣѣтавѣноѣ, немѣтѣкѣ, мошѣмѣн, чѣдѣотѣворѣца. Вокализација полугласника (ѣ>о) потврђена је код прилога: тѣѣѣ.

Запис 3. Примјери за *танко јер*: а) финална позиција: азъ, въ, ѿоснѣ, б) медијална позиција: нъѡбрѣтѡ, крѣа (...),²¹ въспомннаніа. Примјери за *дебело јер*: а) финална позиција: въ б) медијална позиција: съпарнѣ. Необиљежавање полугласника: а) финална позиција: мнтрополнт, среброѡ, вѣдет, иза натписаног сугласника нъѡбрѣтѡ, нѣкоѣ, непѡбѣнѣ, мѣстѣ, нскѣпѣнѣ, двѣѣ, ѡннмѣ, исправѣ, ѡковѣ, прѣдѣ, двѣрѣ, съпарнѣ, б) медијална позиција: мнѡгѣнѣ, вѣ, кто, на споју префикса и коријена ријечи у примјеру ѡннмѣ. Пајерак: Врѣменѣмѣ, мннѣвѣшнѣ, ѡмѣнѣвѣрѣскѣнѣ, таѣатѣлѣнѣ, ѣѣтѣврѣца.

Натпис. Примјери за *танко јер*: а) финална позиција: вь (3 пута), съ, црковь, храмь, сѣхь, архістратнгь, нхь, нвановнѣ, внсть, днѣ. Необилежаване полугласника у медијалној позицији: сараѣв(с)кѣю, црковѣ, днѣ. Пајерка и графеме *дебело јер* нема у тексту натписа.

Запис 2 нема у свом графемском систему *дебело јер*, које се нашло у два примјера према читању Љ. Стојановића овог записа.

Примјери за *танко јер*: а) финална позиција: архнстратнговъ (26) [према Л. Стојановићу архнстратнговъ, 1903:р.64, запис 2440], архнстртнгъ (5а), Немцаъ (36), Љнокъ (4а), леть (46), вѣнмъ (46), сѣхъ (46), настоаніемъ (5а), хрѣтыанъ (66), златиць (8а), цѣковъ (86), внсьтъ (106), срьѣкомъ (116); б) медијална по-

²¹ Недостаје дио ријечи због оштећења листа.

зиција: бнѣшєє (2а) [према Љ. Стојановићу бнѣшєє, 1903:р.64, запис 2440], бнѣшєє (3б), црѣкви (2б) [према Љ. Стојановићу црѣкви, 1903:р.64, запис 2440], црѣкви (6а), црѣковѣнини (6а), сараѣвѣкне (6а), сараѣвѣкву (8б), хрѣтъманѣ (6б), цошѣмн (7а), жнѣотѣдав'ца (9б–10а), пекѣкѣ (11а), уз вокално /л/ у примјеру плѣтн (9б), уз вокално /р/ сръѣкомѣ (11б).

Полугласнички знак изостаје у финалној позицији само ако су сугласници натписани, а сви примјери су: сѣтѣ (2б), сараѣвѣкѣ (3а), хрѣтъманѣ ѣночѣкѣ (4а), сараѣвѣкѣ (3а), пронзѣкѣнѣ (4б), ѣночѣкѣ (6б), новѣонзѣвѣрѣнѣ (10б), пекѣкѣ (11а), ѡктѣ. (13а).

Изостављање полугласничког знака у медијалној позицији обавезно је означено пајерком, а хиперкорекција се огледа у писању пајерка у бројним примјерима без етимолошког оправдања. Пајерак на мјесту слабог полугласника потврђен је у три примјера: ѣночѣкѣ (6б), саз'данѣ (9а), жнѣотѣдав'ца (9б–10а), док је много већи број примјера без етимолошког оправдања, па се код домаћих ријечи издвајају примјери: плѣнѣнн (3а), прѣн ѡсѣѡщен'номѣ (12а), ѣднѣ (6б), дас'мо (8а), пѣтавѣс'мо (8б), к'ннѣ (9б), б'лажѣнѣнѣмѣ (10б), код антропонима ѣѡан'новнѣтѣ (11б), затим код грцизама: архѣстрѣтѣнѣѡѣ (2б), архѣстрѣтѣнѣ (5а), ѣпѣтрѣпѣн (5б) од грч. *ἐπίτροπος*. Писање пајерка после извршене метатезе у примјеру с'ѣ (8а) такође није оправдано. У примјеру дав'робѣсѣнѣкомѣ (12б) пајерак је стављен на мјесту без етимолошког упоришта, а испуштен испред суфикса.

Графема *танѣѡ ѣр* написана је тамо гдје нема етимолошких разлога, а у позицији између два сугласника у сљедећим примјерима: мѣсѣтѣ (3а), бнѣтѣ (10б), новѣонзѣвѣрѣнѣ (10б), затим код антропонима: Перѣнѣннѣ (7б), Мѣкѣрѣннѣ (8а), Арѣсѣннѣ (11б), ѡѣмѣнѣнѣѡѣнѣтѣ (12б–13а).

Потврђени су примјери вокализације јаког полугласника (ѣ>а):²² дав'робѣсѣнѣкомѣ (12б), ѡ Нѣмѣѣѣ (3б), саз'данѣ (9а) од стсл. сѣзѣда-, затим у иницијалној групи ѣѣ- са 7 примјера: ѡсѣѡщен'номѣ (12а), ѡ плѣнѣнн (3а), ѡ мѣсѣтѣ сараѣѣѣ (3а), ѡ нашѣ (8б), ѡ мнѣѣ (9а), ѡ лѣтѣ (9а), ѡ кннѣѣ (9б).

На основу изложеног закључује се да писар записа 2 из 1725. године, који је писао у име сарајевских Срба, није добро познавао етимолошка мјеста некадашњих полугласника, поготово у слабом положају, а на мјестима полугласника у јаком положају пише вокал /а/. Желећи да испоштује ортографску праксу биљежења полугласничког знака, писао га је у сугласничким групама у домаћим и страним ријечима без обзира на етимолошку оправданост. Држао се једнојеровног система успостављеног у рашкој правописној школи, те књишких

²² Вокализација полугласника (ѣ>а) забиљежена је у дјелима Ђорђа Бранковића (Грицкат 1970:р.90), у Поклоњенију (Јовић 2017:р.42), те у ХМК (Јовић 2011:р.106).

форми вокализованог полугласника код приједлога *въ* и иницијалног *въ*-, управо у позицији у којој се, према 'нашој научној литератури' износи 'да је *ъ* уз *въ* увек имало гласовну вредност *а*' (Јерковић 1983:р.33).

На апсолутном крају ријечи у свим записима, односно у записима 1, 3 и 4 који познају оба *јера*, преовладава писање графеме <ъ> у складу с ресавским правописом. Одступања се односе на изостављања полугласничког знака у записима 3 и 4. У финалној позицији појава графеме <ъ> јавља се код приједлога, што је специфична особина ресавског правописа. Напореда са графемом *дебело јер* уз приједлоге долази и *танко јер*, што је особина постресавског правописа, а ријетко изостаје, као у записима 1 и 4. Неписање јерова на крају ријечи с надредним словима, присутно у свим записима, не нарушава правописна начела, а јавља се и у другим писаним споменицима.²³ Употреба пајерка²⁴, као и оба јера у ресавском и постресавском правопису особина је и наших других писаних споменика.²⁵

3.12. Обиљежавање /љ/ и /њ/

Фонеме /љ/ и /њ/ у записима се биљеже помоћу лигатуре <ѣ> и вокала предњег реда /н/ и /ѣ/ у невеликом броју примјера, а то су: запис 4 – *нѣга*; запис 1 – *жнѣѣн*, *ш ннѣ*; запис 2 – *пронзводѣннѣ* (4б), *плѣнѣнн* (3а), *к'ннѣ* (9б), *б'лажѣннѣ* (10б).

3.13. Обиљежавање /ћ/ и /ђ/

Записи чувају старе групе /шт/²⁶ и /жд/, као што показују примјери: запис 1 – *протнтаюшомѣ* и *слншѣомѣ*, *прѣнѣваюшн*, *сѣѣнна сѣврѣшаюшѣ*; запис 3 – *сѣѣнноѣ*, *сѣѣннѣ*; запис 2 – *прѣжде* (2а), *помошню* (4б), *васѣѣннѣ* (12а).

У складу са српским народним језиком јављају се фонеме /ћ/ и /ђ/ које се биљеже на различите начине. У запису 4 фонема /ћ/ обиљежена је графемском

²³ Попут ХМК (Јовић 2011:р.26).

²⁴ Употреба пајерка обиљежје је 'црквене писмености, док се у повељама јавља у манастирским даровницама' (Јерковић 1986:р.23).

²⁵ Употреба графеме *дебело јер* уочена је и у другим споменицима попут: Ходошког, Хиландарског и Призренског преписа Душановог законика (Грицкат 1978рр.129–130, рр.142–143), Александриде (Јерковић 1983:рр.30–47), ХМК (Јовић 2011:рр.23–34).

²⁶ 'Сугласничка група *шт* (без обзира на њено порекло и одговарајући глас у народном језику: *ћ*, *шт*) писана је без изузетка графемом <ш> у Житију 2 (Јерковић 1974:р.113).

Као што се из изложене грађе види, графема *ћерв* има обје могуће функције, функције обиљежавања и /ћ/ и /ћ/, али у различитим записима СЧ.³¹

Фонема /ц/ јавља се у једној ријечи у најмлађем запису, а обиљежава графемом <ц>: *цццц Дамііана Арнастовица* (5а–5б). Графема <ц> користила се у српским ћириличким рукописима и штампаним књигама прије завршне реформе ћирилице.³²

³² Користи се у ријечима страног поријекла у Поклоњенију (Јовић 2017:р.28), у рукописима Бжекторске и Старе Црне Горе од друге половине 18. вијека (Станишић 2020:р.28). У нашој штампаној ћирилици налази се ‘почев од 1776. у школском приручнику за читање и писање Т. Јанковића–Миријевског, а региструје га у I издању свог *Руководства* (1792) и А. Мразовић’,

4. Закључна разматрања

Записи и један натпис с леђне стране окова књиге Силоановог четвороје-ванђеља (14. вијек) написани су у складу с постресавским ортографским осо-бинама, али чувају и нека рашка, односно ресавска обиљежја. Употреба лига-тура <ѿ> и <ѿ> није сасвим досљедна, па је евидентирано присуство особина рашког и ресавског правописа, али и међусобна мијешања у истој категорији. Обиљежавање гласовне вриједности /ији/ и дугог *и* показује одступање од ресавског модела и више варијаната (<ѿн>, <ин> и <ѿн>). Разлика је највише у погледу писања *јерова*, специфичног ортографског питања у цијелој српскосло-венској епохи, па се писари записа 2 и натписа досљедно придржавају рашког једнојеровног система, док је у записима 1 и 3 испоштована ресавска орто-графска пракса. Графема *ђерв*, којом почиње историја српске ћирилице, има функцију обиљежавања /ђ/ и /ђ/, али ни у једном тексту она није обједињена.

Извор

1. Силоаново четворојеванђеље (14. вијек). Музеј Старе цркве у Сарајеву, Музеј Дабробосанске митрополије у Добруну, број инвентара 2 (218).

Литература

1. Белић, А. (1999) *Историја српског језика. Фонетика. Речи са деκлинацијом. Речи с конјугацијом. Изабрана дела Александра Белића*, четврти том, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства.
2. Берак, В. (2023) Записи Силоановог четворојеванђеља (14. вијек) из Старе цркве у Сарајеву. *Прилози настави српског језика и књижевности*. XII, 47–64.
3. Берак, В. (2025). Типови и особине писма записа Силоановог четворојеванђеља. *Српски језик – студије српске и словенске*. 30/1, 415–433.
4. Грицкат, И. (1970) Белешке о језику Ђорђа Бранковића. *Зборник за филологију и лингвистику*. XIII/1, 85–101.
5. Грицкат, И. (1978) Одлике ресавске редакције у старијим преписима Душановог законика. *Јужнословенски филолог*. XXXIV, 111–149.
6. Грковић, Ј. (1986) *Софијска служба Светом Сави: палеографска, ортографска и језичка испитивања*, Нови Сад, Филозофски факултет у Новом Саду, Институт за јужнословенске језике.
7. Грковић Мејџор, Ј. (2021) О сарајевском препису Чуда пресвете Богородице из 1715. године. *Српско писано наслеђе средњовјековне Босне, Хума и Травуније*, 289–299.

8. Драгин, Н. (2007) *Језик Теодосијевог Житија Светог Саве у препису монаха Марка из XIV века*. Нови Сад, Тиски цвет.
9. Ивић, П. и В. Јерковић (2008) *Правопис српскохрватских ћирилских повеља и писама XII и XIII века. Целокупна дела Павла Ивића*. VI, Нови Сад – Сремски Карловци, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 361–588.
10. Јерковић, В. (1974) Ортографија 'Житија Св. Симеона' од Св. Саве. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*. XVII/1, 103–120.
11. Јерковић, В. (1983) *Српска Александрида, Академијин рукопис (бр. 352). Палеографска, ортографска и језичка истраживања*. Београд, САНУ.
12. Јерковић, В. (1968) Цветни триод из 16. века. *Правописне и фонетске особине. Зборник за филологију и лингвистику*. XI, 85–96.
13. Јовић, Н. (2011) *Језик Хиландарског медицинског кодекса*. Ниш, Филозофски факултет.
14. Јовић, Н. (2017) *О језику путописа Поклоњеније гробу Господњу (1734) Андреја Петковића*. Ниш, Центар за црквене студије.
15. Младеновић, А. (1965) Особине граfiје и језика путописа патријарха Арсенија III Црнојевића из 1682. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. VIII, 133–150.
16. Младеновић, А. (1968) Три прилога познавању граfiје наше штампане ћирилице предвуковског периода. *Зборник за филологију и лингвистику*. XI, 183–192.
17. Момировић, П. (1981) *Силоаново рукописно четворојеванђеље*. Краљево, Завод за заштиту споменика културе.
18. Mošin, V. i S. M. Traljić (1959) *Ćirilski spomenici u Bosni i Hercegovini. Naše starine*. VI, 69–104.
19. Самарџић, Б. (2019) *Староставне горажданске књиге. Ортографија и језик књига Горажданске штампарије*. Београд, ИК Филип Вишњић, Бања Лука, СПКД Просвјета.
20. Станишић, В. (2020) *Ћирилички документи XVIII века из Боке которске*. Београд, Савез славистичких друштава Србије.
21. Стојановић, Љ. (1902) *Стари српски записи и натписи*. I, Београд, Српска краљевска академија.
22. Стојановић, Љ. (1903) *Стари српски записи и натписи*. II, Београд, Српска краљевска академија.
23. Стојановић, Ј. (2002) *Ортографија и језик Бјелопольског четворојеванђеља (13/14. вијек)*. Подгорица, Универзитет Црне Горе.
24. Мирковић, Л. (1936) *Старине Старе цркве у Сарајеву. Споменик СКА. XXXIII/65*.
25. Поломац, В. (2016) *Језик повеља и писама Српске деспотовине*. Крагујевац, ФИЛУМ.
26. Ђорић, Б. (2011) *Повеља бана Кулина: графемика, фонемика, морфемика*. Београд, Чигоја штампа.

THE ORTHOGRAPHIC FEATURES OF THE PROVENANCE NOTES AND BINDING INSCRIPTION OF SILOAN'S FOUR GOSPELS

Summary

This paper presents the orthographic features of four notes of provenance in Siloan's Four Gospels (Tetraevangelion) and the inscription embossed on its treasury binding. This Slavonic-Serbian manuscript, dated to the late 14th century, belongs to the Museum of the Old Orthodox Christian Church in Sarajevo. The notes found on the pages of the manuscript and the inscription on the lower cover of the binding originated in different periods (15th, 17th, and 18th centuries) and places, and are associated with different individuals. Research indicates that they were written according to the post-Resava orthographic conventions, while also reflecting certain Raška and Resava orthographic rules. This is best illustrated by how the clusters /ya/ and /ye/ were written, the writing of /lyl/ and the long *i*, and the usage of the *debelo jer* <ѣ> and the *tanko jer* <ѧ> graphemes. Regarding the writing of *debelo jer* and *tanko jer*, which represented a special orthographic phenomenon during the entire Slavonic Serbian period, there is a difference between their execution in the notes and the inscription, with the writers of note 2 and the binding inscription consistently using a single *jer* grapheme for both, in accordance with the Raška system, and those of notes 1 and 3 following the Resava orthographic rules. The *đerv* grapheme, which marks the early history of Serbian Cyrillic, was used for the /tɛ/ and /dɛ/ phonemes. However, in the analysed notes and inscription, it does not serve this dual function. The <ѡ> grapheme, used in the pre-reform period, is also present in the most recent, 18th-century provenance mark in *Siloan's Four Gospels*.

► **Key words:** notes of provenance, binding inscription, Siloan's Four Gospels (Tetraevangelion), orthography.

Sources

1. Siloanovo četvoroevangelje (14. vijek). Muzej Stare crkve u Sarajevu, Muzej dabrobosanske mitropolije u Dobrunu, broj inventara 2 (218).

References

1. Belić, A. (1999) *Istorija srpskog jezika. Fonetika. Reči sa deklinacijom. Reči s konjugacijom. Izabrana dela Aleksandra Belića*, 4. tom, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
2. Berak, V. (2023) Zapisi Siloanovog četvorojjevanđelja (14. vijek) iz Stare crkve u Sarajevu. *Prilozi nastavi srpskog jezika i književnosti*. XII, 47–64.
3. Berak, V. (2025) Tipovi i osobine pisma zapisa Siloanovog četvorojjevanđelja. *Srpski jezik – studije srpske i slovenske*. 30/1, 415–433.
4. Grickat, I. (1970) Beleške o jeziku Đorđa Brankovića. *Zbornik za filologiju i lingvistiku*. XIII/1, 85–101.
5. Grickat, I. (1978) Odlike resavske redakcije u starijim prepisima Dušanovog zakonika. *Južnoslovenski filolog*. XXXIV, 111–149.
6. Grković, J. (1986) *Sofijska služba Svetom Savi: paleografska, ortografska i jezička ispitivanja*. Novi Sad, Filozofski fakultet u Novom Sadu, Institut za južnoslovenske jezike.
7. Grković Mejdžor, J. (2021) O sarajevskom prepisu Čuda presvete Bogorodice iz 1715. godine. *Srpsko pisano nasljeđe srednjovjekovne Bosne, Huma i Travunije*, 289–299.
8. Dragin, N. (2007) *Jezik Teodosijevog Žitija Svetog Save u prepisu monaha Marka iz XIV veka*. Novi Sad, Tiski cvet.
9. Ivić, P. i V. Jerković (2008) Pravopis srpskohrvatskih ćirilskih povelja i pisama XII i XIII veka. *Celokupna dela Pavla Ivića*. VI, Novi Sad – Sremski Karlovci, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 361–588.
10. Jerković, V. (1974) Ortografija 'Žitija Sv. Simeona' od Sv. Save. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*. XVII/1, 103–120.
11. Jerković, V. (1983) *Srpska Aleksandrida, Akademijin rukopis (br. 352). Paleografska, ortografska i jezička istraživanja*. Beograd, SANU.
12. Jerković, V. (1968) Cvetni triod iz 16. veka. Pravopisne i fonetske osobine. *Zbornik za filologiju i lingvistiku*. XI, 85–96.
13. Jović, N. (2011) *Jezik Hilendarskog medicinskog kodeksa*. Niš, Filozofski fakultet.
14. Jović, N. (2017) *O jeziku putopisa Poklonjenije grobu Gospodnju (1734) Andreja Petkovića*. Niš, Centar za crkvene studije.
15. Mladenović, A. (1965) Osobine grafije i jezika putopisa patrijarha Arsenija III Crnojevića iz 1682. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*. VIII, 133–150.
16. Mladenović, A. (1968) Tri priloga poznavanju grafije naše štampane ćirilice predvukovskog perioda. *Zbornik za filologiju i lingvistiku*. XI, 183–192.
17. Momirović, P. (1981) *Siloanovo rukopisno četvorojjevanđelje*. Kraljevo, Zavod za zaštitu spomenika kulture.
18. Mošin, V. i S. M. Traljić (1959) Ćirilski spomenici u Bosni i Hercegovini. *Naše starine*. VI.
19. Samardžić, B. (2019) *Starostavne goraždanske knjige. Ortografija i jezik knjiga Goraždanske štamparije*. Beograd, IK Filip Višnjić, Banja Luka, SPKD Posvjeta.

20. Stanišić, V. (2020) *Ćirilčki dokumenti XVIII veka iz Boke kotorske*. Beograd, Savez slavističkih društava Srbije.
21. Stojanović, Lj. (1902) *Stari srpski zapisi i natpisi*. I, Beograd, Srpska kraljevska akademija.
22. Stojanović, Lj. (1903) *Stari srpski zapisi i natpisi*. II, Beograd, Srpska kraljevska akademija.
23. Stojanović, J. (2002) *Ortografija i jezik Bjelopoljskog četvorjevanđelja (13/14. vijek)*. Podgorica, Univerzitet Crne Gore.
24. Mirković, L. (1936) Starine Stare crkve u Sarajevu. *Spomenik SKA*. XXXIII/65.
25. Polomac, V. (2016) *Jezik povelja i pisama Srpske despotovine*. Kragujevac, FILUM.
26. Ćorić, B. (2011) *Povelja bana Kulina: grafemika, fonemika, morfemika*. Beograd, Čigoja štampa.

Преузето: 7. 4. 2025.
Корекције: 21. 5. 2025.
Прихваћено: 21. 5. 2025.